

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНОГО ХАРАКТЕРУ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена лінгвоісторіографічному аспекту дослідження праць європейських мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.: Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова, А. Шлейхера, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, О. О. Потєбні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, М. В. Крушевського та інших дослідників, які теоретично й практично розкривали системні властивості мови в працях з історичної фонетики індоєвропейських мов. Розглянуто студії В. А. Звєгинцева, А. С. Чікобави, Н. С. Чемоданова, Р. А. Будагова, О. О. Реформатського, Ф. М. Березіна, В. В. Колесова, М. А. Кондрашова, Г. П. Мельникова, О. С. Кубрякової, В. К. Журавльова, Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, Ю. В. Рождественського, В. В. Виноградова, М. П. Кочергана, В. І. Постовалової, Л. П. Іванової, Л. Г. Зубкової, В. А. Глуценка та ін. Автор розглядає питання про актуальність і важливість досліджень лінгвістів зазначеного періоду, у яких теоретично осмислено системний характер мови; на основі цього розглянуто період виникнення системного погляду на мову, а також подальший розвиток принципу системності на конкретному історично-мовному матеріалі (одиниці фонологічного рівня).

Ключові слова: мовознавство; порівняльно-історичний метод; компаративістика; система; структура; історична фонетика; лінгвоісторіографічний аспект дослідження.

Постановка проблеми. У дослідженнях з лінгвістичної історіографії містяться важливі твердження методологічного характеру, які дають певне уявлення про системний погляд на мову в європейському порівняльно-історичному мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХ ст. (Ф. М. Березін, Т. О. Амірова, Л. П. Іванова, М. А. Кондрашов, М. П. Кочерган, О. О. Реформатський, Г. П. Мельников, В. К. Журавльов, В. А. Глуценко та ін.), проте спеціальних праць, присвячених лінгвоісторіографічному аспекту вивчення системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві зазначеного періоду, немає. Тож, розглянемо сучасний стан лінгвоісторіографічного вивчення системності мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Тема статті пов'язана з держбюджетною темою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.)», № держреєстрації 0115U003183.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відома монографія В. А. Глуценка «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.)» присвячена розгляду принципів порівняльно-історичного дослідження в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців зазначеного періоду.

Проаналізовано їх теоретичні погляди на системність мови, реалізацію принципу системності у процесі виконання вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та в трактуванні ними мети дослідження. При цьому Глуценко зосереджує увагу на лінгвоісторіографічному дослідженні системності мови переважно в українському та російському мовознавстві, а не в європейській компаративістиці в цілому. Цю «прогалину», сподіваємося, буде частково заповнено в пропонованій публікації.

Формулювання цілей статті. Метою статті є огляд лінгвоісторіографічної літератури, присвяченої вивченню системності мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Мета дослідження конкретизується в таких завданнях: 1) стисло обґрунтувати поняття «системний характер мови», охарактеризувати системність як один з найважливіших принципів порівняльно-історичного дослідження; 2) розкрити погляди сучасних лінгвоісторіографів на системність мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надзвичайно важливим для лінгвістичної історіографії є питання про те, що має бути предметом лінгвоісторіографічного дослідження. Якщо виходити з того, що системність є однією з найважливіших характери-

стик мови, слід констатувати актуальність досліджень, предметом яких є саме системний характер мови. Це повною мірою відноситься до представників європейського порівняльно-історичного мовознавства першого та другого періодів (20-х – 60-х рр. XIX ст.; 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст).

Як відзначає Глущенко, у лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для порівняльно-історичних досліджень першого періоду був характерний асистемний підхід до мови [6, с. 34].

До ідеї системності лінгвісти звернулися завдяки працям Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра [там же, с. 173]. У цьому плані іноді протиставляють історичну фонетику та історичну фонологію [18, с. 78, 171].

Подібні ідеї розвивають автори, які поділяють концепції, висунені в історії мовознавства, на «синтезуючі» і «аспектуючі». Системний підхід до мови був вироблений у межах синтезуючих лінгвістичних концепцій [6, с. 33]. На думку Мельникова, тільки чотири концепції в історії мовознавства можна вважати синтезуючими: лінгвістичні концепції Гумбольдта, Срезневського, Потебні, Бодуена де Куртене [16, с. 83].

Зубкова виділяє концепції Й. Гердера, Гумбольдта, Потебні та Бодуена де Куртене [11, с. 201].

Не заперечуючи доцільності розподілу лінгвістичних концепцій на синтезуючі та аспектуючі, лінгвістичні історіографи висловлюють деякі міркування у зв'язку з твердженням, що порівняльно-історичному мовознавству періоду 20-х – 60-х рр. XIX ст. був притаманний асистемний, атомістичний підхід до мовних явищ. Адже твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища поза системою, суперечить реальним фактам: відкриття в праїндоевропейській мові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів тощо означає відкриття системних мовних явищ [6, с. 34].

Важливим видається твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системності мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству [15, с. 34; 6, с. 34].

Честь відкриття в першій чверті XIX ст. порівняльно-історичного методу поділяють німецькі вчені Бопп і Грімм, росіянин Востоков і данець Раск [1, с. 238]. Системний погляд на мову вперше відбився саме в їхніх працях. Цієї тези дотримуються такі дослідники, як Березін [2], Амірова [1], Іванова [12], Кондрашов [13], Кочерган [14], Реформатський [19], Мельников [16], Журавльов [7], Глущенко [6] та ін.

На думку ряду вчених, у компаративістиці XIX ст. системний підхід до мови виявився насамперед у прийомі генетичного ототожнення фактів [15, с. 115; 6, с. 34]. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій мовознавці підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій галузі мовних явищ [15, с. 34].

Так, відкриття Востоковим носових і редукованих голосних у праслов'янській мові завдяки порівнянню кирилических юсів і ерів з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їх історії [6, с. 35; 14, с. 63].

Системний підхід до фонетичних явищ у їх історії відбився також у реконструкції архетипів і фонетич-

них законів. Цінність поняття фонетичного закону, на думку Журавльова, полягає в тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи [7, с. 75]. Як підкреслює Глущенко, окремий фонетичний закон передбачає системний підхід до мовних явищ і базується на системному трактуванні фактів мови [6, с. 35]. Те саме необхідно сказати про реконструкцію архетипів.

Березін, досліджуючи роботи Востокова, зазначає, що заслугою вченого є теза про можливість відновлення системи праслов'янської мови. Кожна із слов'янських мов зберегла специфічні, властиві тільки їй граматичні закінчення та фонетичні риси, які є спільними для праслов'янської мови. Цим зауваженням Востоков підкреслював важливе значення для порівняльно-історичного дослідження старослов'янської мови, яку ще не вводили в порівняння основоположники методу. Важливим висновком Березіна є й те, що Востоков на матеріалі слов'янських мов показував системну закономірність звукових змін в царині голосних звуків [2, с. 65–71, 75, 83–84, 89–96, 99–105, 147, 194; 12, с. 37; 13, с. 42; 19, с. 397].

Аналіз наукової спадщини Востокова дозволяє Аміровій зробити важливий висновок: вчений-лінгвіст прагнув показати різні ступені системного споріднення між порівнюваними мовами [1, с. 259–260].

Реформатський [19], Кондрашов [13], Іванова [12] мають схожі погляди на діяльність вченого. На думку дослідників, Востоков робить огляд слов'янських мов: поділяє їх на східні та західні (слідом за засновником славістики Й. Добровським, який перший з наукової точки зору вивчав старослов'янську мову й її граматику та дав класифікацію сучасних слов'янських мов).

На думку Іванової, саме системне порівняння фактів зниклих мов із фактами живих мов та діалектів було абсолютно новим і оригінальним, саме цій підхід став надбанням всієї граматики [12, с. 36; 13, с. 43; 19, с. 396].

Розглядаючи студії Глущенка, знаходимо твердження, що для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення Востоковим фонетичних умов переходу *e* в *o* [6, с. 32].

Березін звертає увагу на діяльність Боппа, який на початку XIX ст. став залучати граматичні форми для доказу спорідненості мов. Він писав про досягнення Боппа у становленні генетичної тотожності дієслівних парадигм в згадуваних в дослідженні мовах і про докази існування індоевропейської мовної єдності [2, с. 66; 1, с. 258].

На думку Іванової, мета Боппа – реконструюючи давній, первісний вигляд форм, пояснити системні явища однієї мови за допомогою фактів іншої мови [12, с. 33].

Березін проаналізував студії Раска і Грімма, які на матеріалі германських мов сформулювали відомий закон пересуви приголосних звуків, встановлюючи тим самим фонетичні відповідності між рідними мовами як свідчення споконвічної близькості [2, с. 69–70].

Заслуга Грімма в розвитку порівняльно-історичного мовознавства полягає у виявленні закономірності звукових переходів. Виявлені фонетичні відповідності підтверджували встановлену картину історичного співвідношення між германськими мовами, з одного боку, і класичними мовами – з іншого [1, с. 256; 12, с. 35; 13, с. 46; 14, с. 63].

Проаналізуємо погляди лінгвістичних істориків на діяльність Шлейхера. Учений сприяв висвітленню слов'янських мов порівняльно-граматичним методом, своєю працею завершив цілий період в історії порівняльного мовознавства, підвівши підсумок всьому тому, що було зроблено в науці після Боппа.

На думку Амірової та Кондрашова, Шлейхер строго та послідовно враховує в порівняльно-історичному дослідженні звукові закономірності мовної еволюції. Шлейхер вказує на важливість системного підходу до мови при дослідженні окремо взятого мовного «організму» [1, с. 263; 13, с. 59–60].

Розгляд спадщини Шлейхера дозволив Чикобаві охарактеризувати концепцію вченого як своєрідне поєднання натуралізму, гегельянства та індивідуалізму [21, с. 46].

На думку дослідників, серед російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили Буслаєв та Срезневський [2, с. 72–83; 21, с. 16].

Буслаєв висуває на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність. З погляду Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі [6, с. 34].

Як зазначає Чемоданов, Буслаєв вказує на те, що характеристика системи звуків повинна враховувати не тільки літературну вимову, а й усі видозміни, бо різноманітність звуків в наріччях ґрунтується на «твердих лінгвістичних законах», як і в літературній мові. Буслаєв бачить у фонетиці звукові процеси, які можна бачити в давніх індоєвропейських мовах [22, с. 19].

Проведена Глущенком історико-наукова реконструкція показує, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях українських і російських істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Зокрема, фонетичні архетипи «спільноруської мови» в інтерпретації Срезневського виступають як ізольовані. Срезневський близько підходить до ідеї системного зв'язку між реконструйованими архетипами: учений реконструював «давній» архетип *дж* (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої африкати *ч* [6, с. 34–35].

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанціональний характер: вчені реконструювали *субстанцію*, *матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Дану особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних. Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині – фрикативного дзвінкого задньоязикового приголосного приму-

шує Срезневського припустити, що «обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки – *к* і *х*». На цій основі вчений стверджував таку саму однаково давність звуків *дж* і *ж* як результату пом'якшення *g* і *γ* [там же, с. 36].

Зокрема, Березін зазначив, що Срезневський дотримувався поширеної в порівняльно-історичному мовознавстві того періоду романтичної теорії про два періоди в історії мови. Перший період – період розвитку форм мови, коли розвивається система звуків та їх системне поєднання в окремих словах і реченнях. В другий період відбувається поступове падіння колишніх форм, заміна їх на інші, тобто відбувається розвиток мови не в матеріальній формі, а розвиток думки, яка формується за допомогою мови [2, с. 74].

На думку Колесова, Буслаєв [4] приклади для ілюстрацій системних мовних змін використав однаково широко і з давніх пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів, так що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [6, с. 38].

Спостереження Глуценка підтверджують цей висновок. На прикладі протетичного *в* лінгвістичного минулого і сучасного в мові. Це пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови. Буслаєв вважає рівноправними джерелами, без установаження певної ієрархії, матеріал давніх пам'яток (*оу восла «в осла»*), дані сучасних східнослов'янських мов (*він*), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (*вось «ось»*), інших слов'янських мов (для порівняння з російським *вот* наведено *«хорутанське» ото «ось»*) [4, с. 70–71; 3, с. 37].

Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике методологічне значення. Воно означало реалізацію в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу системності [6, с. 38].

На думку Глуценка, твердження Срезневського та Буслаєва про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в працях учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл [там же, с. 39].

Важливе місце в науковій творчості вчених Харківської школи посідає розробка твердження про системний характер мови. Для Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького є характерною свідомою орієнтацією на системність мови [там же, с. 84].

Амірова, Іванова, Кондрашов зазначають, що зміни в системі звуків будь-якої мови Потебня ототожнював із розвитком мислення [1, с. 371; 12, с. 71; 13, с. 89].

Кондрашов вважає цінним висновок Потебні про систему мови як сукупність різночасових нашарувань.

Прагнення вченого розкрити в історії слов'янських мов більш-менш ранні чи пізні явища й установити історично змінні форми вираження думки не могло позначитися на розробці граматичних проблем мови [13, с. 91].

Тож, Березін звертає увагу на те, що Потебня ввів поняття системності граматичних форм [2, с. 172]. Граматична форма – категорія історична. Зі зміною в системі граматичної категорії змінюється те ціле, де вони виникають і змінюються, тобто як змінюється речення, так – і форма [там же, с. 173].

Глушенко, досліджуючи спадщину Потебні, також стверджує, що принцип системності реалізувався у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів. Подальше вдосконалення прийому виявилось у Потебні при дослідженні африкати *дж* в українській мові: вчений зближує певні факти історії мови з системних міркувань [6, с. 84].

Дослідник також указує й на концепцію «кількісних змін приголосних», запропонованою Потебнею, яка установлювала взаємозв'язок між ознаками сили-слабкості, глухості-дзвінкості, проривності-фрикативності, м'якості-твердості [там же, с. 89].

Як відзначають дослідники наукової творчості Потебні І. С. Олійник та Глушенко, системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в працях ученого з історичної фонетики східно-слов'янських мов [17, с. 43; 6, с. 86]. Проведений аналіз дослідниками показує, що цей висновок можна поширити й на історико-фонетичні студії Колосова та Житецького.

Колосов інтерпретував спочатку перехід напружених редукованих у голосні *о*, *е* в російській мові, вчений констатував тісний зв'язок переходів *ч* у *ц*, *ж* у *з*, *ш* у *с* у частині північновеликоруських говорів: *вѣѣр* «вечір», *зърко* «жарко», *бъртуска* «батьошка» [6, с. 87].

Важливо підкреслити, що Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище, до якого звертається Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї випливає. Проведене дослідниками фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць 20-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. показує, що саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі [там же, с. 91].

Становлення молодогограматизму біло зумовлено внутрішніми факторами розвитку лінгвістичної науки, пошуків способів подолання своєрідного «складного шляху», в котрому опинилася компаративістика 60-х рр. XIX ст. Процес оформлення молодогограматизму в самостійну школу пов'язано з іменами таких вчених, як Г. Пауль, К. Бругман, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк [1, с. 382].

Молодогограматики приділяли велику увагу звуковим законам; вони підіймали такі важливі питання, як 1) причини звукових змін; 2) їхня природа; 3) характер їхніх виявів [там же, с. 397].

Лінгвістичні істориографи стверджують: у молодогограматиків а перший план висувається історичне вивчення системи мови [1, с. 379; 2, с. 145].

Бругман та Дельбрюк, на думку дослідників, надавали важливе значення реконструкції системи прамови, але лише реконструкції окремих елементів цієї системи [2, с. 403].

На думку Амірової, Ольховикова, Звєгінцева, за твердженнями Бругмана та Дельбрюка система індоєвропейської прамови не мала єдності, яку демонстрував у своїй реконструкції Шлейхер. Вчені-лінгвісти вважали, що прамова була сукупністю системи діалектів. Також, на відміну від Шлейхера, молодогограматики мали нові погляди на звукову систему прамови: Бругман реконструював 73 звуки (Шлейхер – 24) [1, с. 404; 8, с. 263].

Іванова дослідженнях звертає увагу на головну мету молодогограматиків – вивчення «живих» мов, встановлення їх історико-генетичних зв'язків на основі фонетичних відповідностей і системних звукових змін. Пауль і Дельбрюк фонетичний стан мови зумовлювали такими факторами, як фонетичні закони, аналогія, запозичення [12, с. 75–80].

Як зазначає Кондрашов, Бругман доводить: у праїндоєвропейській мові в ненаголошеній позиції існували складові носові голосні (сонанти) *m*, *n*, які чергувалися з *am*, *an*. Таким чином, головними членами чергування виявилися не лише голосні (як вказував Шлейхер), а й їх «повні ступені» – дифтонги та дифтонгічні сполуки, а прості короткі голосні є результатом послабленням дифтонгів у ненаголошеній позиції [13, с. 77–78].

Остгоф у системі індоєвропейської прамови відкриває вібрант *r* [там же, с. 79].

Березін, наголошуючи на тому, що Пауль, вводячи поняття системи мови, звертає увагу на те, що окреме мовне явище можна досліджувати тільки при постійному обліку усієї сукупності мовного матеріалу. Але тут він суперечить собі, стверджуючи, що при вивченні співвідношення мовних явищ ми постійно зустрічаємося з випадковістю [2, с. 144].

Як зазначають Будагов та Чікобава, Пауль вважав необхідним системний підхід до мови через принцип історизму [3, с. 50; 21, с. 62–70].

Подальший розвиток принципів порівняльно-історичного дослідження в мовознавстві пов'язаний з науковою діяльністю вчених Московської лінгвістичної школи, одним з найважливіших тверджень яких стала теза про системність мови. Поняття мовної системи вони розглядали і в синхронії, і в діахронії [6, с. 161].

Визначальною в теоретичному і в практичному аспектах для мовознавців Московської школи була наукова діяльність Фортунатова [там же, с. 102].

Березін підкреслював, що вчений вважав одним з головних завдань компаративістики реконструкцію системи прамови: метод полягав в тому, що при встановленні та визначенні кожного звуку, кожної форми системи індоєвропейської прамови проводиться порівняння із системами всіх індоєвропейських мов як в минулому, так і в сьогоденні [2, с. 160–161].

Фортунатов прагнув відтворити таку фонетичну структуру індоєвропейської прамови, яка характеризувалася би різноманіттям розпізнавальних можливостей і різноманітною функціональною роллю звуків. Він ретельно розглядав звукову систему індоєвропейської прамови, що дозволило вченому висунути гіпотези в царині індоєвропейського вокалізму: ство-

рив теорію сонантів, звернув увагу на зміну «*l* + зубний» в церебральний звук (закон Фортунатова) [там же, с. 162–163].

Кондрашов зазначав, що Фортунатов не обмежувався простою констатацією системних відповідностей, він прагнув виявити реальний шлях історичного розвитку мови, визначаючи відносну хронологію і послідовність мовних змін, враховуючи діалектне членування досліджуваної мови [13, с. 95].

На думку Чемоданова, при дослідженні системи мови Фортунатов звертає увагу на зовнішню та внутрішню історію мови (вимога історизму) [22, с. 63–66].

Чемоданов звертає увагу на розбіжність у поглядах Фортунатова та учня Потебні О. В. Попова щодо використання принципу історизму при вивченні системи мови: Фортунатов дорікає Попову в тому, що той порушує історичний принцип свого дослідження, не враховуючи свого існуючого значення відомої форми від того значення, з якого воно могло утворюватися. Іншими словами, Фортунатов не згоден з положенням Потебні щодо існування в системі мови прошарків, які мають відношення до різних періодів у розвитку мови [22, с. 70].

Глуценко усебічно розкрив системні погляди Фортунатова: одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних. Дослідник вважає, що сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в праслов'янській мові у Фортунатова (а слідом за ним і в Шахматова) виникла з системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській – очевидний факт, але вибірність задньоязикових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення – передньоязикові та губні [6, с. 163–164].

Безперечно, висновок про палаталізацію всіх приголосних праслов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Проте Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду (процес лабіовеляризації) [там же].

Системний підхід до історико-фонетичних явищ з усією повнотою відбився в ході застосування вченими Московської школи прийомів і процедур порівняльно-історичного методу, насамперед генетичного ототожнення фактів і реконструкції архетипу та фонетичного закону [там же, с. 162].

Усвідомлення вченими школи системного характеру мови виявилось, зокрема, у тому, що в їхніх студіях генетично ототожнені факти східнослов'янських мов включено в широкий контекст явищ різних слов'янських мов (діалектів), розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем.

На думку Глуценка, пріоритет тут, безперечно, належав Шахматову. Він ототожнив ряд таких фонетичних явищ, які до виходу праць ученого генетично не пов'язували. Більше того, питання про їх генетичне зближення навіть не було поставлене [там же].

Лінгвіоісторіограф звертає увагу на встановлення зв'язку між такими, зокрема, явищами, як наявність *z'i*, *k'i*, *x'i* на місці споконвічних *gy*, *ky*, *xy*, *o* на місці

e після м'яких приголосних, *o* на місці *o* під висхідною інтонацією, *u* на місці *l* перед приголосними та в кінці слова, *o* на місці *e*, *ь* після твердих приголосних перед *l* (*молоко* < *melko, *волк* < *volkь), що дозволило Шахматову реконструювати відповідні архетипи (палаталізовані й лабіалізовані приголосні, депалаталізовані й делабіалізовані голосні та ін.) і фонетичні закони (палаталізація й лабіалізація приголосних, депалаталізація й делабіалізація голосних, лабіалізація голосних і делабіалізація приголосних у різні періоди «передісторії» та історії східнослов'янських мов у зв'язку з подібними процесами в західнослов'янських) [там же, с. 162–163].

Як зазначає Глуценко, системний підхід Шахматова до зазначених явищ чи не найповніше виявився в тому, що він уперше в мовознавстві представив розвиток вокалізму і консонантизму слов'янських (переважно східнослов'янських) мов як взаємодію. У ході цієї взаємодії на різних етапах розвитку мови відбувалася передача найважливіших ознак від елементів однієї підсистеми до елементів іншої. Шахматовське твердження про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов стало подальшим розвитком тези Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму [там же, с. 164].

Аналіз наукової спадщини Шахматова здійснили й Чемоданов, Будагов, Виноградов. Учені зазначають, що при вивченні системи мови важливою концепцією Шахматова є концепція історизму [3, с. 50; 5, с. 10; 22, с. 78–91]. Але Чемоданов звертає увагу на те, що такий підхід до мови не враховує в достатній мірі змін, які могли статися у мові в давні історичні епохи та можливі в ці епохи міждіалектні та міжмовні взаємодії й процеси змішання [22, с. 82].

Лінгвіоісторіографи також розглядають реконструкцію відтінків у студіях Шахматова [6, с. 169–171; 22, с. 84–90].

Твердження про системність мови посідає провідне місце в працях учених Казанської лінгвістичної школи – І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, М. В. Крушевського.

Бодуен де Куртене звертає увагу на процеси, які відбуваються при реалізації звукової системи в індивідуальному мовленні. Учений активно виступає проти відокремленого вивчення звуків без урахування їх системного зв'язку: поза умов їх існування в парадигмі граматичних форм і соціальних факторів спілкування. Саме вони пояснюють виникнення фонетичних законів [1, с. 447].

Іванова зазначає, що Бодуен один із перших поставив питання про відносну хронологію звукових змін у системах індоєвропейських мов. Тож, найпізнішими в історії звуків є дивергенти – голосні, які розрізняються в наголошеній та ненаголошеній позиції (*вол* – *вАль*; *o//A*), їм передують корелятиви – звуки, які колись були однакові, але стали різні (*темь* – *темный*; **z//'o*) [1, с. 97].

Березін в дослідженнях Бодуена бачить відмінність людської мови як поєднання всіх мов від окремих національних мов і говірок до індивідуальної мови конкретної людини. Бодуен присвячує свої дослідження вивченню реалізації мовної системи в індивідуальному мовленні [2, с. 136–138].

Лінгвісториограф бачить особливість бонуенівського поняття системи в тому, що вчений вводить до неї елемент протиставленості відношень, які допомагають пояснювати особливості одного явища мови у порівнянні з іншим. Поняття системи Бонуен розглядає на різних рівнях мови, розділяючи в мові фонетичну, семантичну та морфологічну сторони [там же, с. 139].

Чемоданов уважає, що Бодуен, займаючись розвитком психологічної теорії мови, мав критичне відношення до поняття «фонетичний закон» і розглядав фонетичні зміни в системі мови як результат дій факторів, які суперечать своїм тенденціям. Ця точка зору на звукові закони була розвинута Крушевським [22, с. 37].

Крушевський зауважує: найближче завдання фонетики – не відновлення звукових систем прамов, а вивчення характеру звуків даної мови, умов та законів їх змін і зникнення, а також умов появи нових звуків [там же, с. 39].

Березін усебічно проаналізував дослідження Крушевського та звернув увагу на те, що вчений виділяє три великі підсистеми – фонетичну, у якій завжди присутня закономірність незалежно від ракурсу її розгляду, семантичну та морфологічну [2, с. 140].

Особливу увагу Березіна та Чемоданова привернула думка Крушевського щодо гармонії фонетичної системи мови, яка є головним статичним законом звукової сторони мовлення [2, с. 141; 22, с. 40].

На думку Кондрашова, системний характер мови виражався Бодуеном в розумінні мови як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. У зв'язку з цим, на думку вченого, Бодуен прагнув виробляти нові прийоми дослідження одиниць мови [13, с. 100–101].

Ці ідеї знайшли розвиток у працях Крушевського та Богородицького. Системний характер мови для Крушевського (як і для Бодуена) був очевидним як у статичні, так і в динаміці [там же, с. 102].

Богородицький застосував метод відносної хронології і показав діалектне членування в царині фонетики для окремих гілок систем індоєвропейської сім'ї мов в доісторичний період [там же].

Висновки. З наведеного вище можна зробити такі висновки. Враховуючи те, що спеціальних праць, присвячених лінгвісториографічному аспекту вивчення системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві зазначеного періоду, немає, ми розглянули сучасний стан лінгвісториографічного вивчення системності мови в мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: стисло обгрунтували поняття «системний характер мови», охарактеризували системність як один з найважливіших принципів порівняльно-історичного дослідження; розкрили погляди сучасних лінгвісториографів на системність мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирова Т. А. История языкознания : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. – М. : Академия, 2005. – 672 с.
2. Березин Ф. М. История русского языкознания : [учеб. пособие для филол. специальностей] / Федор Михайлович Березин. – М. : Высш. шк., 1979. – 223 с.
3. Будагов Р. А. Язык, история я современность / Рубен Александрович Будагов. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 299 с.
4. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Федор Иванович Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
5. Виноградов В. В. Русский литературный язык в исследованиях А. А. Шахматова / Виноградов В. В. // Ученые записки МГУ. – 1948. – Вып. 128. Кн. 1. – 205 с.
6. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глуценко ; відп. ред. О. Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / Владимир Константинович Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 68–90.
8. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях / Звегинцев Владимир Андреевич. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. I. – 494 с.
9. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях / Звегинцев Владимир Андреевич. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. II. – 494 с.
10. Звегинцев В. А. Структурализм в лингвистике / Владимир Андреевич Звегинцев // Системный анализ и научное знание / отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1978. – С. 172–186.
11. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVII – начала XX вв. : развитие общей теории языка в системных концепциях. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 215 с.
12. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций : [научное пособие] / Людмила Петровна Иванова. – К. : Освіта України, 2010. – 432 с.
13. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : [учеб. пособие для студ. ин-тов] / Николай Андреевич Кондрашов. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с.
14. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : [підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл. освіти] / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2000. – 368 с.
15. Кубрякова Е. С., Мельников Г. П. О понятиях языковой системы и структуры языка // Общее языкознание : внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972 – С. 8–91.
16. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков / Геннадий Прокопьевич Мельников // Наукова спадщина О. О. Потебни і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебни : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 65–89.
17. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні / Іван Степанович Олійник // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебни (23–27 грудня 1960 р.). – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1962. – С. 43–54.

18. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ильинична Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
19. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 536 с.
20. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию / Юрий Владимирович Рождественский. – М. : Добросвет, 2000. – 343 с.
21. Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания / Чикобава Арнольд Степанович. – М. : Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 178 с.
22. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России / Николай Сергеевич Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.

В. В. Святченко,

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск, Украина

ЛИНГВОИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ СИСТЕМНОГО ХАРАКТЕРА ЯЗЫКА В ЕВРОПЕЙСКОМ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ XIX ст. – 30-х гг. XX ст.

Статья посвящена лингвоисториографическому аспекту исследования трудов европейских языковедов XIX в. – 30-х гг. XX в.: Ф. Боппу, Я. Гримму, Р. Раску, А. Х. Востокову, А. Шлейхеру, Ф. И. Буслаеву, И. И. Срезневскому, А. А. Потембне, П. И. Житецкому, М. А. Колосову, Г. Остгофу, К. Бругману, Г. Паулю, П. Ф. Фортунатову, А. А. Шахматову, Н. Н. Дурново, И. А. Бодуэну де Куртенэ, В. А. Богородицкому, Н. В. Крушевскому и других исследователей, которые теоретически и практически раскрывали системные свойства языка в трудах по исторической фонетике индоевропейских языков. Рассмотрены студии В. А. Звегинцева, А. С. Чикобава, Н. С. Чемоданова, Р. А. Будагова, А. А. Реформатского, Ф. М. Березина, В. В. Колесова, Н. А. Кондрашова, Г. П. Мельникова, Е. С. Кубряковой, В. К. Журавлева, Т. А. Амировой, Б. А. Ольховикова, Ю. В. Рождественского, В. В. Виноградова, М. П. Кочергана, В. И. Постоваловой, Л. П. Ивановой, Л. Г. Зубковой, В. А. Глущенко и др. Автор рассматривает вопрос об актуальности и важности исследований лингвистов указанного периода, в которых теоретически осмыслено системный характер языка; на основе этого рассмотрен период возникновения системного взгляда на язык, а также дальнейшее развитие принципа системности на конкретном историко-языковом материале (единицы фонологического уровня).

Ключевые слова: языкознание; сравнительно-исторический метод, компаративистика; система; структура; историческая фонетика; лингвоисториографический аспект исследования.

V. Sviatchenko,

Donbass State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine

THE LINGUISTIC-HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF THE STUDY OF A SYSTEMIC NATURE OF LANGUAGE IN EUROPEAN COMPARATIVE-HISTORICAL LINGUISTICS OF THE XIX century – 30-s OF THE XX century

The article is devoted to the linguahistoriographical aspect of the research works of European linguists of the XIX century – 30-s XX century: F. Bopp, J. Grimm, R. Rask, O. Vostokov, A. Schleier, F. Buslaev, I. Sreznevskiy, A. Potebnya, P. Zhitetskiy, M. Kolosov, G. Ostgof, K. Brugmann, G. Paul, P. Fortunatova, N. Shahmatov, N. Durnovo, I. Baudouin de Courtenay, V. Bogoroditskiy, N. Krushewskiy and other researchers who revealed the system properties of the language in the works of historical phonetics of the Indo-European languages in theory and practice. The author investigated the studios of V. Zvegintsev, A. Chikobava, N. Chemodanov, R. Budagov, A. Reformatskiy, F. Berezin, V. Kolesov, N. Kondrashov, G. Melnikov, E. Kubryakova, V. Zhuravlev, T. Amirova, B. Olkhovikov, Y. Rozhdestvenskiy, V. Vinogradov, M. Kochergan, V. Postovalova, L. Ivanova, L. Zubkova, V. Glushchenko and others are investigated. The author examines the question of the relevance and importance of linguistic studies of this period. The article considers a systemic nature of the language as well as its further development in accordance with the particular historical and linguistic material (phonological level units).

Keywords: linguistics; comparative-historical method, comparative studies; system; structure; historical phonetics; linguahistoriographical aspect of the research.